

OLESEA GÂRLEA
Institutul de Filologie
(Chișinău)

MITUL ANTIC ȘI BASMUL FOLCLORIC. TRANZIȚIA FICȚIUNII DE LA RELIGIOS LA ESTETIC

Abstract

This article represents an interpretation of the original myth in relation with the folk tale. Folk tale is that species in that are observed art imaging in relation to the internal structure of mythical image. Also are presented theoretical concepts that support the emergence of myth from ritual (E. Tylor, J. Frazer, Br. Malinowski) and concepts that challenges this evolution (L. Strauss, Lord Raglan); interpretations claiming that folk tale is inspired by myth (such as Vl. Propp, Albert Wesselski) and interpretations that support the idea that the tale is not descended from myth (A. Aarne, Stih Thomson).

Keywords: myth, folk tale, fiction, rite, temporality, chronotop.

Evoluția permanentă a interpretărilor în investigarea mitului și mitologiei poate fi urmărită și prin relația mitului cu basmul folcloric, deși în plan teoretic este dificilă stabilirea unei granițe nete între mit și basm. G. Călinescu definea basmul ca pe un gen vast, care depășește romanul, fiind mitologie etică, știință, observație morală etc. Îl deosebea și de fabulă, prin următoarele însemne: „Caracteristica basmului este că eroii nu sunt numai oameni, ci și anumite ființe himerice, animale. Și fabulele vorbesc de animale, dar acestea sunt simple măști pentru felurite tipuri de indivizi. Ființele neomenești din basm au psihologia și sociologia lor misterioasă. Ele comunică cu omul, dar nu sunt oameni. Când dintr-o narațiune lipsesc acești eroi himerici, n-avem de-a face cu un basm” [1, p. 9]. G. Călinescu distinge trei planuri ale basmului, care pot fi identificate și în mit: a) *planul prozaic* sau *realist*, în care sunt studiate cele mai acute probleme ale vieții individuale, ale familiei și societății, cum sunt nașterea, căsătoria, calitatea fizică și morală a copiilor, a mamei bune, a mamei vitrege, a fraților, a surorilor (...), anomalii fizice, diferențele de clasă etc., b) *planul hieroglific* sau *simbolic*, în care personajele sunt asociate cu anumite momente specifice vieții umane și naturii, astfel „întâmplarea dintre Soare și Lună este privită ca o dramă sexuală, personajele Serilă, Mezilă și Zorilă nu sunt decât trei momente cronologice de diurnă; pădurea de aramă, de argint și de aur reprezintă o evocare a bogățiilor naturale”, c) *planul didactic* – reprezintă conformația morală și imaginativă a oamenilor, astfel satisfacerea fetei de împărat cu un mire porc sau șarpe, a feciorului de împărat cu o broască țestoasă sau o bufniță sugerează

observația morală că dragostea este oarbă și lipsită de criterii obiective. Esența basmului, relevă G. Călinescu, rezidă „în tabloul vieții, uneori cu intenție umoristică explicită, prezentat ca o «minciună»” [1, p. 375]. Aici se regăsește deosebirea esențială dintre mit și basm. Mitul originar deține o semnificație religioasă integrând receptorul în realitatea povestirii, spre deosebire de acesta, basmul se recunoaște pe sine ca produs al fanteziei creatoare. Emm. Cosquin declara în *Etudes folcloriques sur les migrations* că țara de origine a basmului este India, idee respinsă de A. Lang și G. Călinescu, care afirmau că basmul circulă pe distanțe foarte mari și că practic este imposibilă stabilirea țării care a generat basmul: „Migrația și persistența uimitoare a șabloanelor este de netăgăduit. Prin transhumanță, pe cale nautică, prin deplasarea și competența grupurilor etnice sau numai a indivizilor, prin mediile plurilingve și de graniță” [1, p. 385]. În vreme ce unele basme sunt sufocate în fașă, altele au cunoscut o arie de răspândire mai restrânsă, fiind mai puțin accesibile altor geografii, iar unele din ele au o circulație universală. Această modalitate de transmitere și răspândire a basmului este specifică și mitului. Ambele specii abundă în scheme stereotipice. Basmul, mai afirmă G. Călinescu, „este un plagiat sincer și total în care se revelă arta copiatului (...) Amănuntul (fie în basm fie în mit – *n.n.*) nu este rezultatul artei personale, ci interpretarea obiectivă și sobră a schemei” [1, p. 386]. Relația dintre mit și basmul folcloric a fost studiată de către frații Grimm (care au arătat că basmul provine din demitizarea mitului), de Albert Wesselski și de Vladimir Propp. Basmul are ca sursă de inspirație mitul, iar cele două specii au existat de la început la popoarele arhaice, uneori confundându-se.

A. van Gennep și P. Saintyves văd apariția basmului ca o consecință a destrămării funcției cultice pe care o aveau inițial miturile și legendele. Basmul se distanțează de ritual, în timp ce mitul înclină spre o legătură strânsă cu ritualul. Antropologii englezi de la Cambridge Edward Tylor, Northrop Frye și James Frazer, considerau mitul originar un derivat al ritualului. Prioritatea apariției în timp a mitului sau ritualului a fost întotdeauna discutabilă. În *Themis*, Jane Ellene Harrison afirma, în mod neîndoielnic, că mitul provine din ritual, fiind corelativul rostit al ceremoniei săvârșite. Autoarea aduce, în acest sens, ca argument una dintre definițiile grecești ale mitului, *to legomena epi tois dromeniois* („cele rostite în timpul unui act ritual”) [apud. 2, p. 50]. Miturile ar fi deci forme simbolice rămase după dispariția ritualurilor, ele pierzând legătura cu acestea.

Totuși basmul nu descinde din mit. Folcloriștii A. Aarne și Stith Thomson au creat un sistem de clasificare a basmului, punând la bază două categorii: basmul propriu-zis și basmul despre animale. Basmul propriu-zis cuprinde patru subspecii: basmul fantastic, basmul legendar, basmul nuvelistic și basmul despre „dracul cel prost” [3, apud. p. 88]. Există însă și autori care au contestat apariția mitului din ritual. Levi-Strauss susținea că mitul se manifestă la nivel conceptual și nu corespunde în fiecare din trăsăturile sale simbolismului concret, ritualului. Lord Raglan aduce în discuție exemplul unor ritualuri bazate pe magie care nu aveau mituri corespondente.

Ideea dezvoltării mitului din ritual și a evoluției sale în paralel cu acesta, este susținută de majoritatea antropologilor. J. G. Frazer a insistat asupra studierii mitologiei

din punctul de vedere al ritualurilor. În studiul său *Creanga de aur* J. G. Frazer face o investigație a magiei și religiei, creației și evoluției în cosmogoniile primitive. Pornind de la comentariul unui rit legat de sanctuarul Dianei Nemorensis de lângă locul Nemi, Frazer și-a extins aria cercetărilor asupra problemelor globale de ritologie și mitologie, magie și religie. El dezvoltă un tipar universal al sacrificiului ritual ce însoțește ceremoniile legate de schimbarea anotimpurilor, de mereu repetata moarte și renaștere a lumii vegetale. Situând magia în locul animismului, Tylor a insistat asupra studierii mitologiei din punctul de vedere al ritualurilor. B. Malinowsky a descoperit că aborigenii atribuiau realitatea mitului timpurilor preistorice și că miturile au supraviețuit ca realitate psihologică datorită coprezenței lor în ritual și semnificației lor magice.

Distincția dintre cele două specii (mit/basm) derivă și din utilitatea practică a lor: „Dacă mitul a apărut dintr-o necesitate a omului primordial de a da răspunsuri la întrebări privind originea lucrurilor, a credinței, basmul s-a impus ca un joc al fanteziei” [4, p. 251]. Asemeni mitului, basmul a suferit, în evoluția lui, câteva modificări ale structurii narative. Gheorghe Vrabie distinge trei procedee de asamblare a unităților narative ale basmului: *compatibilitatea* – care „îngăduie colportorului să introducă în corpul povestirii sale orice secvență a basmului socotită utilă subiectului”, *singularizarea*, care constă în „evidențierea acelor elemente care deosebesc colportorul de ceilalți” și *regula unității stilistice*, aceasta însemnând că „fiecare povestitor are un model de exprimare plastică proprie” [4, p. 95]. Modele similare de evoluție a structurii narative a mitului în plan diacronic au fost teoretizate în știința germană de Manfred Fuhrmann și Peter Tepe.

În articolul lui Manfred Fuhrmann *Terror und Spiel. Probleme der Mythenrezeption*, sunt evidențiate trei perspective de receptare a mitului: a) *anticizantă*, care preia în spirit conservator schema antică tradițională a mitului, păstrat cu fidelitate în memoria colectivă; b) *actualizantă*, a cărei esență constă în preluarea nucleului mitic original completat de coordonatele temporale și spațiale contemporane, personajele actuale și veridice, mizând pe desacralizarea figurilor mitologice și transpunerea acestora în actualitatea contemporană; c) *fragmentară*, ce presupune utilizarea clișeelelor în calitate de decor, element intertextual, dar și repetabilitatea și actualitatea atemporală, eliminarea elementelor magice și supranaturale, devierea subiectului de la schema mitului [apud. 5].

Peter Tepe determină trei tipuri de texte destinate explorării miturilor în lucrarea *Mythos und Literatur. Aufbau einer literaturwissenschaftlichen Mythosforschung (Mitul și literatura. Structura cercetării literare și științifice a mitului)*. A) Texte care prelucrează povești mitice sau elemente ale unor astfel de povești. Mitologul utilizează drept exemplu romanul scriitoarei germane Crista Wolf *Medeea*. Tipul A include texte literare care sugerează, prin chiar titlul lor, faptul că autorul prelucrează un mit concret. Acest tip de interpretare urmează, potrivit autorului, 4 etape: 1) rezumarea scurtă a mitului asimilat, 2) compararea textului cu alte lucrări literare care tratează același mit, 3) analiza complexității mitului înainte de a fi retransmis prin intermediul literaturii, 4) compararea textului literar cu mitul antic și identificarea unor similitudini și a deosebirilor care pot fi incluse într-un tabel (sau matrice). B) Texte care conțin structuri ale gândirii

mitice sau elemente ale unei astfel de gândiri; autorul utilizează drept exemplu romanul scriitorului Juri Rytchëu *Wenn die Wale fortziehen (Când se retrag balenele)*. Situația tipică a textelor din această categorie se caracterizează prin transformarea omului (sau a unui animal) în zeitate. Acest model are ca temă complexe imaginației mitice religioase, paradisul pierdut. Prezentul este reprezentat de scriitori ca un timp al îndepărtării de viața paradisiacă (*Zeit der Entfernung*), elementele de bază ale acestui tip sunt permanenta posibilitate a metamorfozelor, flexibilitatea și schimbarea, reprezentarea zeilor ca stăpânitori peste destinele oamenilor, prezentarea timpului ca o succesiune lineară și abandonarea segmentării acestuia în trecut, prezent, viitor; sistemul de convingeri ale autorului prefigurează o revoltă (*Unbehagen*) împotriva propriei civilizații. C) Texte care conțin teorii despre natura mitului sau elemente ale teoriei mitului. Aceste trei tipuri de texte destinate explorării miturilor trebuie privite în ansamblu, ele nu pot fi separate categoric; uneori, un tip de text poate conține elemente din celălalt tip [6].

Mitul originar a implicat întotdeauna un act de credință, intrinsecă și necesară, basmul și-a refuzat, constant, încă de la apariția sa, această credință și credința în „realitatea” propriului conținut. El s-a impus ca produs al fanteziei creatoare și își recunoaște această condiție, situându-se în afara sacrului. Formulele populare, inițiale și finale, ale basmului confirmă cele expuse *supra* și semnifică intrarea / ieșirea (autorului anonim și a cititorului) din spațiul ficțiunii și întoarcerea la viața reală. Mitul se vrea a fi o realitate vie, care deține o semnificație religioasă de care depinde lumea și destinul omului, „imaginația mitică este implicit întotdeauna un act de credință. Fără credința în realitatea obiectului său, mitul și-ar pierde temeiul [1, p. 106]”.

Mircea Eliade realizează o distincție între mit și basm din perspectivă antropologică, precizând că ideea de „sacru” pe care o conține mitul este esențialmente definitorie în deosebirea lui de alte specii: „În societățile în care mitul este viu, băștinașii deosebesc cu grijă miturile «istorii adevărate» – de fabule sau basme, pe care le numesc «istorii false» (...), în «istoriile adevărate» (în mituri – *n.n.*) avem de a face cu sacrul și supranaturalul, în cele false – cu un conținut profan...; spre deosebire de «istoriile false», care pot fi povestite oricând și oriunde, miturile nu trebuie recitate decât în cursul unui interval de timp sacru (...), personajele miturilor sunt niște zei și ființe supranaturale, iar cele ale basmelor niște eroi sau niște animale minunate – ele au o trăsătură comună: nu fac parte din lumea cea de toate zilele” [7, p. 8]. Mitul este sacru, basmul este profan și „arată o desprindere radicală de lumea sacrului” [8, p. 121].

Criteriul temporalității constituie un factor indispensabil delimitării celor două specii ale genului epic. Evenimentele basmului se desfășoară pe axa timpului linear, mitul este orientat cu precădere spre timpul circular, reversibil, recuperabil, timpul prezentului etern. În basmul *Tinerete fără bătrânețe și viață fără de moarte* timpul este unul liniar, nu circular, ca în mit. Singura șansă a eroului de a rămâne în viață și de a-și păstra tinerețea fiind opțiunea pentru lumea cealaltă, atemporală, în care a ajuns la capătul unor încercări înfricoșătoare.

Protagonistii mitului și ai basmului diferă esențial: eroul basmelor nu mai este un om-zeu, ci un om obișnuit care „poate să aibă părinți zei sau poate beneficia de o naștere miraculoasă (...), eroul din poveste nu mai are forțe magice, el trebuie să le dobândească în urma ritualului de inițiere” [9, p. 26].

Pe măsura evoluției temporale conceptul de mit a trecut prin transformări succesive, ajungând să-și piardă semnificația religioasă și să rămână un cuvânt în limbajul cultural. În urma procesului intens de demitizare și desacralizare, mitul a reușit să supraviețuiască în și prin literatură, schimbându-și, radical, condiția ontologică. Desacralizarea a atras și o modificare radicală a comportamentului uman în raport cu mitul. În timp ce mitul sacru, în calitatea sa de realitate esențială și permanentă, mijlocea integrarea omului în lumea sacrului, mitul poetic a făcut posibilă înstrăinarea receptorului de acest domeniu al „abia tangibilului”.

Epopoea antică este una dintre primele specii literare prin care și-a impus autoritatea mitul. Spre deosebire de basm, epopeea antică nu a fost receptată inițial ca ficțiune, ci ca o istorie adevărată, întocmai ca și mitul. Epopeea înfățișează acțiunile epice ale unui erou individual sau ale unui grup pe fundalul unei lumi la care participă miraculosul sub forma intervenției zeilor. Spre deosebire de celelalte specii, situarea cronotopică a naratorului și a cititorului în epopee este aceeași, în timp ce lumea personajelor (eroilor și zeilor) e situată pe alt plan, inaccesibil cititorului. O situație cronotopică similară a naratorului și cititorului în raport cu personajele era specifică mitului originar. Interacțiunea cronotopică a nivelului exterior al operei cu cel interior, stabilirea unor relații dialogice dintre discursul naratorului și cel al personajelor va lua amploare odată cu dezvoltarea și impunerea romanului ca gen.

Pătrunderea mitului în dramaturgie a impulsionat distanțarea acestuia de modelul său originar, dar, în același timp – și apropierea de resorturile intime ale creației artistice. Mitul dramatic a modificat atitudinea scriitorului față de personaj, protagonistul nu se mai simte integrat în mit, ci devine conștient de propria sa individualitate. Constantin Gulian apropie legenda de mit, considerând mitul o specie mult mai arhaică, anterioară legendei și basmului. Diferența dintre legendă și basm, relevă Gulian, constă în finalul lor, „eroul legendei sfârșește întotdeauna tragic, în timp ce basmul izbește prin optimismul lui, prin clasicul *happy end*” [8, p. 121].

Desacralizarea mitului originar a cunoscut câteva etape de transformare a structurii interne a imaginii mitice în procesul istoric al formării imaginii artistice: mitul literaturizat în literatura antică în contextul unei conștiințe artistice încă mitice; mitul de sorginte literară antică în contextul religios al unei culturi creștine (monoteiste), când mitul antic își pierde conținutul său religios și devine „formă simbolică a culturii”; miturile literare create de scriitori. În aceste etape s-a produs o mutație treptată în structura funcțională a raportului ficțional/real. Începutul acestei mutații poate fi detectat deja în narațiunea folclorică, în basmul fantastic. Concluzia ce se impune este că fenomenul desacralizării mitului a avut ca urmare „absorbția” acestuia în aria ficțiunilor artistice. Criteriile de delimitare a celor două specii (mitul și basmul folcloric) sunt prezentate mai jos.

Mitul antic

- Are legătură cu ritualul;
- presupune un timp circular, reversibil, inaccesibil cititorului și autorului;
- pune accentul pe destinul cosmic al zeilor, eroilor și ființelor supranaturale și supraumane;
- este receptat ca adevăr absolut, ca „istorie adevărată”;
- are un caracter sacru și supranatural;
- poate fi recitat numai în cursul unui interval de timp sacru.

Basmul folcloric

- Se distanțează de ritual;
- presupune un timp vag, nedefinit („odată ca niciodată”), evenimentele se desfășoară într-o succesiune liniară;
- pune accentul pe destinul eroului care nu mai este om-zeu, ci un om obișnuit sau un animal investit cu puteri supranaturale;
- fantasticul este receptat ca ficțiune, relevantă mai ales prin formulele finale;
- are un caracter profan (laic, pământesc, prozaic);
- poate fi recitat oricând și oriunde într-un context familiar.

În concluzie putem spune că pierderea semnificației religioase a mitului poate fi observată și prin confruntarea acestuia cu basmul, legenda, epopeea și drama, specii care au permis încorporarea mitemelor în conținutul lor și o mai mare libertate de asimilare creatoare a acestora, au prilejuit includerea mitului în aria ficțiunilor literare. Astfel desacralizat, mitul a servit ca fundament pentru creațiile epice ulterioare.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. George Călinescu, *Estetica basmului*, București, Editura pentru literatură, 1965.
2. Radu Surdulescu, *Critica mitic-arhetipală, arhetipală (de la motivul antropologic la sentimentul numinosului)*, București, ALLFA 1997.
3. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, ediția a II-a, Chișinău-București, Editura Academiei Române, Guniyas, 2002.
4. Gheorghe Vrabie, *Structura poetică a basmului*, București, EARSR, 1975.
5. Cristina Grosu-Chiriac, *Mitul Medeei în literatura germană contemporană*, Chișinău, Prometeu, 2007.
6. Peter Tepe, *Mythos und Literatur. Aufbau einer literaturwissenschaftlichen Mythosforschung*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2001.
7. Mircea Eliade, *Aspecte ale mitului*, București, Univers, 1978.
8. Constantin Gulian, *Mit și cultură*, București, Editura politică, 1968.
9. Elena Abrudan, *Structuri mitice în proza contemporană*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2003.